

ՀՄԱՑՅԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԴԵՊՔԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ

(1914 — 1918)

(Վերջին մաս)

Երեւան, 1919 Մարտ 27

Այսօր, վերջապէս, հնարաւորութիւն կունենամ շարունակելու յուշատետրս: Անցեալ տարի այս օրերը նահանջի ճամբան էի, Իզդիբի շուրջ, յոգնատանջ եւ ցաւազինօրէն խռովայոյզ: Մէկ տարի անցած է պարագութեան մը մէջ, ոճրային դատարկութիւն մը, դոր հոգիւն մէջ լեցուցին ուրիշները, իմ կամքիս հակառակ զիս Թիֆլիս եւ ապա Հիւսիս. Կովկաս ճամբորդելու պարտադրելով: Ամբողջ տարի մը ես հոգեկան ծանր դալարումներ եմ ունեցած, բայց ես սիրով կը կրեմ ամէն փորձութիւն, միայն թէ ընկերներս չդաւաճանեն ընկերական բարոյականութեան: Ետեւէս խօսողներ շատ են եղած, զիս դրամաշորթութեան մէջ բամբասողներ ալ չեն պակսած. ասիկա է ահա որ չեմ կրնար տանիլ, որ հոգիս կը ճղմէ ու կայլափոխէ: Ա՛խ, եթէ սուր մը ըլլար եւ ուզածս պարագային ջարդէր բոլոր կեղտոտ գրութիւնները եւ փշածածկ գրութիւնները կտրէր, եթէ ըլլար բարոյականութեան աստուած մը որ իշխել կարողանար գէթ անոնց վրա, որոնք այսօր երեւիս կը խնդան, մինչ երէկ իմ բացակայութեան թունաւոր օձի գեր են կատարած իմ հանդէսը:

Այսօր Պոլիս նամակ գրեցի Արամին եւ Գալուստին *) : Ինչքա՛ն կը սիրեմ զիրենք ու անոնք որ Պոլիսն են. ինծի կը թւի թէ անոնք մաքուր եւ անաղարտ են մնացել, հեռու ներկայ աշխնդակութիւններէ, որոնցմէ պիտի խոյս տամ ես: Ձեմ ուզեր կուլ երթալ անբարոյականութեան: Կուղեմ որ հոգիւն մէջ միշտ վառ մնան Սարգիսներու, Արամներու, Վառմաններու վառած ջահերը:

Որոշած եմ հեռանալ սա վանեցիական շրջանէն, որ կը քամէ զիս: Անոնք ընդունակ են պաշտելու միայն ան, որու ծագումը եւ պատմութիւնը անծանօթ է իրենց:

*) Արամ Սափրաստեան եւ Գալուստ Էյմարեան:

— Օրս դացի Հայաստանի Կ. Կ.-ի ժողովին: Թիֆլիսի Կ. Կոմիտէն բողոքած էր Պարլամենտի վրա Բարալեանի զլխաւորութեամբ կատարուած բռնութեան դէմ: Քւէարկութեան պարագային Նիքոլեմը (Կ. Կ.-ի նախագահ) յայտնեց ժողովին որ ես պատահաբար ներկայ կը գտնուիմ. ես պատասխանեցի որ երկրի Կ. Կ.-ի կողմէ եկած եմ. յետոյ ըսին որ, այո՛, երկրի Կ. Կոմիտէն իրաւունք ունի մէկ ներկայացուցիչ զրկելու: Ուրիշ անգամ նոյն ժողովին երբ հարց տուի, թէ ո՞րն է Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը, ըսին որ երկու Կ. Կ.-եր եւ Բիւրօներու անդամներ:

29 Մարտ. — Օրս ստացանք երկու վութ մեկան, որ «Աշխատանք»-ը վերսկսինք: Նորէն իմ հին ու նւիրական գործին զլուխը կու գամ: 1917-ի աշնան թողի Երեւանն ու «Աշխատանք»-ը, Վան մեկնելով: Այնուհետեւ Բարունակը եկաւ ու շարունակեց Վասպուրականի երկրտասարդութեան օրգանը, սակայն անիկա՝ իմ թանկագին ու աննըման ընկերը՝ այլեւս չկայ:

Ան որ համակ կեանք էր ու գաղափար, որուն հետ դպրոցական սեղանէն կեանքին ու տառապանքին նւիրեցանք՝ չկայ այլեւս: Արցունքներ աւելորդ են, գործը պէտք է շարունակենք աննահանջ եւ անդադար: Թէեւ անհուն պահանջ ունիմ մի անգամ ընդմիջտ ազատւելու սա վանեցիտական շրջանէն, ուր ես, հակառակ իմ հասարակական անկեղծութեան, հալածւել եմ միջոց, բայց բնաւ գնահատելի, ուր ընկերը իմ սրտին խորերը եւ հոգիիս ծալքերը թափանցող ընկերը զրկեթէ չունիմ, բայց եւ այնպէս, կարծես, անլուծելի կապով մը միացած եմ ու չեմ կարող բաժնուիլ:

— Մալխասը եկեր է ու զիս իր հետ կը քաջէ ամէն տեղ: Կը օրեմ զինքը, իր անկեղծ եւ պարզ բնաւորութիւնը եւ իր մտերմիկ վերաբերմունքը: Ուրիշներու կարծիքը նշանակութիւն չունի մօտս, ես կը գնահատեմ զինքը: — Կէս օրին ներկայ եղայ դաշնակցական Փրակցիայի ժողովին: Ընկ. Ս. Թորոսեան՝ Խնամատարական նախարար՝ ղեկուցում տաւ իր պաշտօնեաներու կրճատման մասին: Եղբակացութիւնս այն եղաւ, որ անիկա թուրքահայի խնդիր դրած չէ երբեք, այլ թերութիւն մը եթէ կայ՝ անցեալի սխտեմին մէջն է: Խօսք տաւ որ երկրի Կ. Կ.-ի ներկայացուցած ընկերներուն սիրով տեղ եւ պաշտօն պիտի տայ:

— Երէկ երեկոյ քաղաքիս մէջ հրացանաձգութիւն մըն էր որ սկըսաւ. վէճի մը հետեւանքով սպանւած են երեք հոգի:

31 Մարտ. — Արտաչէս Միրզոյեան եւ Մուրատ (մշեցի) սարսա-

փելի բաներ պատմեցին Իգդիրի սովեալներու կեանքէն: Սովեալներու խումբ մը կը մորթէ ձի մը՝ ուտելու համար: Անոնցմէ մէկը անմիջապէս կը պատռէ ձիու փորը եւ կը հանէ սեւ թոքը ու կը լափէ: Քանի մը վայրկեան ետքը կը մեռնի. դիակը կը մնայ ձիու բզկուած դիակին քով ամբողջ մէկ օր՝ ցորեկ ու գիշեր. վերցնող չըլլար. յաջորդ առաւօտ կը տեսնուի որ շուն մը սկսեալ է մարդու դիակը ուտել: Արտաշէս զայրոյթէն կըսականչէ շունը ու դիակը մարդուն կը վերցնեն, շանը հոն թողլով: Իրիկեան սովեալներու ուրիշ խումբ մը կը լեցւի շան դիակին վրա ու կը լափէ զայն: Ինչ խօսք, որ մինչ այդ ձիու դիակէն հետք իսկ չի մնար, բացի սմբակներէն:

Պատմեցին նաեւ որ սովեալներու զխաւոր սնունդը կը կազմեն կենդանեաց կաշիները: Կաշին ջուրի մէջ ձգելով լաւ մը կը կակղեցնեն, ապա քերթելով վրայի մաղերը, կտոր կտոր ընելով կը դնեն ջուրի մէջ ու լաւ մը եռացնելէ ու եփելէ ետք կուտեն:

Պատահած են դէպքեր, երբ սովեալը գացեր է եւ թաղած մեռելի դիակը գերեզմանէն հանած ու կերած է: Սովեալները կիյնան շուններու եւ կատուներու ետեւէն, դանոնք որսալու. կատուի միւր դնահատուած է անոնցմէ:

— Երէկ եւ առջի գիշեր 6 - 7 սպանութիւններ տեղի ունեցան. հրաձգութիւն գրեթէ միշտ կայ ու կայ. զոգութիւններ նոյնպէս չեն պակսիր:

— Օրս Տիգրան*) գիր մը ուղղեց գործադիր մարմնին, կառավարութեան կողմէ յայտարարւած զօրակոչի առթիւ, առաջարկելով որ՝ գործադիրը միջոցներ ձեռք առնէ թուրքահայերէն առանձին զօրամաս կազմելու համար, նկատի ունենալով շարք մը հիմնական պատճառներու հետ նաեւ ներդադրի խնդիրը:

(Առանձին քերթիկի վրա եւ անքւակիր գրի եմ առնւած հետեւեալ տողերը, որոնք բնում է թէ շարունակութիւնը պէտք է լինեն յուշատետրի: ԽՄԲ.)

Այսօր տեսակցութիւն մը ունեցայ Ռուբէնի հետ, յետոյ դնացի Վրացեանի մօտ, որ նոր է վերադարձեր Թիֆլիսէն: Սօսեցանք երկար «Աշխատանք»-ի մասին, ու նաեւ արեւմտահայոց մասնակցութեան պետական գործերուն, ինչպէս եւ հայացման շուրջ: Վրացեան հարցոյց՝ ո՞ր էք, ի՞նչ կրնէք, ինչո՞վ էք զբաղած, ինչո՞ւ մէջտեղը չկաք: Անարգար կը զտնէ գանդատները. գործ ընել ուղղի հա-

*) Գնդ. Տ. Բաղդասարեան:

մար աստարեղը բաց է, ո՞վ է արգելողը. գործ ընող չկայ, միայն զիրք ու պաշտօն կը փնտռեն. . .

Իրաւունք ունի. ո՞ւր է արեւմտահայ մտաւորականութիւնը. մեծերը դացին — տեղերը պարապ մնաց: Եղածներն ալ ախտաւոր հոգեբանութեամբ վարակւած են, կը բամբասեն ու զիրար կուտեն: Ա՛խ, ո՞ւր էք Վաւմեաններ. . .

Հոգիս խորունկ ցաւ կը զգայ. . . Բայց, ո՛չ, պէտք է տոկալ, պէտք է պայքարիլ, պէտք է գործել: Այնքա՞ն գործ կայ — չէ՞ պետութիւն պէտք է ստեղծենք. . .

(Վերջ)

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ.— Այս հաստածով վերաջանում է չմ. Մանուկեանի յուշատետրը: Վասպուրականի դեպքերի մասին աւելի նիւթ տալու նպատակով՝ մենք հետզհետէ կը հրատարակենք եւ Գնդ. Տ. Բաղդասարեանի յուշատետրը, որ մա պահել է օրը օրին: Իսկ հիմա, իբր յաւելած Հ. Մանուկեանի յուշերի, կը տանք Արամի հետեւեալ նամակը՝ գրած Երեւանից 1918 թ. գարնան փոքորկայոյց օրերին:

1918 թ., Մարտ 6
Երեւան

Վանի ընկերներին.

Սիրելի՛ք: Զեղանից բաղմաթիւ համակներ եմ ստացել եւ ոչ մէկին կարծեմ հնարաւոր չեղաւ պատասխանել: Լրագիրներէց կիմանանք վերջին անցուղարձը: Ես ուզում եմ միայն ստեղծւած կացութեան մասին մի քանի գործնական թելադրութիւններ անել ձեզ:

1.— Լրագիրներէց եւ համակներէց կը տեսնէք, որ Կովկասը ահարեկւած եւ խուճապի է մատնւած. սրա պատճառը փնտրելու էք ոչ թէ թշնամու գերազանց ուժերի մէջ, այլ մեր ներքին կացութեան. զօրքը անբարոյականացել է. տուն փախչելու փոխիտղը հասել է ծայրայեղութեան. սրա դէմ վերջերս միջոցներ զիմեցինք՝ կիրարկելով մահաւան պատիժը, եւ ա՛յ — ձախ սկսել ենք դարնել. առաջին տպաւորութիւնը լաւ է: Այս լքւածութիւնը մեծապէս ազդեց Քրոնտների վրա. հրաման են տւել ետ քաշել. երեւի, նոյնը կանեն եւ ձեզ:

Քաջ ծանօթ լինելով թիւրքերի վիճակին՝ կարծում եմ, որ դուք այժմ ինձանից լաւ գիտէք այդ. պէտք է տեղի չտալ, դէթ պաշտպանել Ալաշկերտ — Վան տէրիտորիան, թիկունքը լաւ ամրացնելու պայմանով:

Այժմ մեղաւորներն որոնելու ետեւից չընկնենք. այսքանը միայն լմացէք, որ այստեղ մի չնչին փոքրամասնութիւն դարձեալ հերոսական ճիգեր է անում, որ ո եւ է կերպով նոր ուժեր հասցնենք ճակատ : Ես անձամբ հաւատացած եմ, որ այդ մեղ կը յաջողի, միայն թէ դուք զլմացէք :

2.- Վանի պրիզադային ձեր հրահանգին համաձայն թոյլ չտւի, որ շատ մարդ վերցնի. մօտ 1500 դէնք եւ 4000 կոմսլէկտ հազուստ ունենք պատրաստ ձեզ համար : Ես կարող եմ հասցնել մինչեւ Իգդիր . աշխատեցէք այնտեղ բեռներով եւ ո եւ է կերպ ներս քաշել :

Ալաշկերտի Ղարաքիլիսէն փամփուշտ կայ մօսինի, աշխատեցէք այնտեղից էլ ոգտւել : Այնտեղ մօտ մէկ միլիոն պատրաստի փամփուշտ կայ ձեզ համար :

Խիստ եղէք դասավրքների եւ դաւաճանների վերաբերմամբ :

Վանի պրիզադայի պետը մի լաւ մարդ եւ հրաշալի ու փորձառու պոլկովնիկ է, ներկայացւած է գնեքալուծեան, կամ դէպքերի պատճառով չի ստացել, շատ պիտի սիրէք, հոգով հայ է եւ տղամարդ . ինքն էլ զարարողի է իսկական տիպով *) : Շուտով կը պատրաստենք եւ թնդանօթածիղներ . արդէն հեռագիրներ ունենք, որ սպաներ են զալիս, այնպէս որ դրանց հետ ուսասհայեր կը զնենք եւ կուղարկենք անմիջապէս ձեզ :

3.- Իմ կարծիքով Ե. պոլկի աւելորդ զէնքեր եւ ինչքեր ձեզ թողնելով, վերցնելով եւ լաւ սպաներին՝ միւսներին պիտի թողնել, որ ուղ լինին. այդպէս էլ ես պիտի աշխատեմ այստեղ :

4.- Դրամի համար ամէն կերպ աշխատեցինք, որ մի դուժար հասցնենք. այդտեղից փոլիցս քաշեցէք՝ հոս վճարենք ընտանիքներին :

5.- Շուտով ներկայացրէք ձեր զինւորների ընտանիքների անդամների թիւը զինւորների իրենց անունների հետ, որ ամսականներ կապենք. երեւի զիտէք, որ տունը մնացող մարդազլուիս, մեծ ու փոքր, աղքատ կամ հարուստ ստանալու է ամսական 20 բուրլի :

6.- Սուբհանդակներ հանեցէք մինչեւ Երեւան. ուրիշ կերպ լուր առնել կամ տալ անհնարին է :

7.- Կովկասը մեծ ճգնաժամ է ապրում. հայ - թուրքական ո'չ թէ ընդհարում, այլ պատերազմ է սկսւել. Վրաստանը մեղ էլ, իրեն էլ խայտառակեց. սկզբից հակառակելով մօրիլիդացիային՝ հիմա խուճապով սկսել են զինւոր հաւաքել :

*) Խօսքը Դանիէլ քեզ փիբուսեանի մախն է :

Նահանգ նահանգի հետ կապ չունի. մի ամիս է Թիֆլիսից լրադիր կամ փոստա չենք ստանում :

Բազում եւ Շուշու կողմերը դրութիւնը ծանր է. դեռ ընդհարումներ չկան, բայց օրէ օր սղաւում են. մերոնք լաւ կաղմակերսւլած են :

Պոլկեր կան Շուշի, Գանձակ, Նուխի, Բազու եւ այլն :

Եւրոպական բեմից լուր չունենք : Անդլիացիք, ըստ երեւոյթին, Երուսաղէմի կողմերը յաղթանակներ են տարել :

Գերմանացին, ըստ լուրերի, դրաւել է Օդէսա, Կիէվ, Խարկով, Մոսկւա, Պետրոգրադ եւ այլն :

Հիւսիսային Կովկասից հաց չենք ստանում. զօրքը պահում ենք ազգային միջոցներով : Երեւան քաղաքը տւել է մէկ միլիոն ռուբլի : Հացի գինը խաւարը (30 փութ) 1500 ռուբլի է. սկսել են բրինձի եւ ցորենի խառն հաց թխել զօրքի եւ ժողովրդի համար :

Թալան, դողութիւն եւ սպանութիւններ աջ ու ձախ լեցւած են : Եկողները աւելի լաւ են պատմում ձեր չրջանի մասին, այնպէս որ մենք նախանձում ենք ձեզ :

Լեւոնին ասացէք, որ 500 ռուբլին ուղարկել եմ, եւ այլն :

Շատ եւ շատ բարեւներով

ԱՐԱՄ

